

С. М. Рижов *, О. М. Ковальчук **, О. Д. Полішко ***

(* Київ, ** Суми, *** Канів)

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ВИКОПНИХ РЕШТОК ХРЕБЕТНИХ ТВАРИН ІЗ КОТЛОВАНУ КАНІВСЬКОЇ ГЕС У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ПРИРОДИ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА

В статті розглядаються палеонтологічні матеріали з фондів Музею Природи Канівського природного заповідника Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключові слова: Канівське Придніпров'я, остеологічні рештки, палеоліт, Музей природи.

Район Канівського Придніпров'я завжди був і залишається цікавим регіоном із точки зору появи нових археологічних пам'яток доби палеоліту. Варто відмітити, що в Канівському районі розташована одна з унікальних археологічних пам'яток пізнього палеоліту України — Межириччи [Пидопличко, 1976; Гладких, 1973; 1991; 1999; Нужний, 2002].

Окрім цієї стратифікованої пізньопалеолітичної стоянки, є свідчення про залишки археологічного та палеонтологічного матеріалу середнього та пізнього палеоліту в береговій правобережній зоні р. Дніпра — від с. Трахтімірова до с. Пекарі-Селище, Трошин, Студинець (Бурти), котлован Канівської ГЕС [Армашевский, Теофилактов, 1877; Киевская старина, 1902; Пидопличко, 1938, с. 105; Борисковський, 1953, с. 438; Бондар, 1967, с. 4—5; Післарій, 1969, с. 27; Післарій, Степанчук, Демартино, 1998; Рижов, 2003; Шидловський, Кобець, 2006].

Саме ця ділянка, так званих Канівських гір, яка розташована на межі Українського кристалічного щита і Дніпрсько-Донецької западини і простягається до 40 км. уздовж берегової лінії Дніпра від с. Трахтемирів на півночі і до с. Кононча на півдні (уздовж р. Рось), в геологічній літературі дістала назву — Канівські дислокації або гляціодислокації.

Походження Канівських дислокацій в геологічній літературі пояснюється не однозначно.

Одні дослідники вважають, що Канівські дислокації виникли за рахунок тектонічних рухів, інші, віддають перевагу гляціальній природі утворення цих «гір» (гляціодислокації), а де які, стверджують про послідовний вплив тектонічної та льодовикової дії [Резніченко, 1926; Бондарчук, 1961; Палієнко та ін., 1971; Лаврушин, Чугунный, 1982].

Незважаючи на причини та генезис виникнення, більшість дослідників вважають що остаточне та відносно скорочасне формування дислокацій відбулося завдяки дії дніпровського (риського) льодовика, наприкінці якого відбувається формування рельєфу «Канівських гір». Під час відходу самого потужного дніпровського (риського) льодовика, в цій частині Дніпра на поверхню вийшли мезо-кайнозойські потужні геологічні косошаруваті відклади, які і зараз можна побачити в природних розрізах ярів, балок і, особливо, уздовж берегової зони.

Як зазначає Л.В. Попова, протягом Дніпровського зледеніння відбулося переаглюблення долини Дніпра і утворення гляціоалювіальних відкладів шевченківської світи [Попова, 2002]. Для території Середнього Придніпров'я в дніпровський час були характерні явища льодовикового підгачування, значний розвиток флювіогляціальних процесів. Материкове зледеніння деснянського часу не торкнулося території Середнього Придніпров'я, і тут, як і на території Нижнього Придніпров'я, деснянські відклади представлені лесово-грунтовими серіями [Попова, 2002].

Протягом останнього неоплейстоценового зледеніння, на відміну від розташованих північніше територій льодовикової зони, в рельєфі долини Дніпра збереглися елементи давніх флювіальних процесів (високі річкові тераси),

які були знищені в області поширення валдайського льодовика.

Приблизно 35—45 тис. років тому відмічається потепління, припиняється процес лесонакопичення і формується вітачівський викопний ґрунт. Наступний, бузький, етап характеризується найбільшою інтенсивністю лесонакопичення в умовах надзвичайно сухого і морозного клімату та максимального поширення багаторічної мерзлоти. З переходом до голоцену швидко хвилеподібне потепління і збільшення кількості опадів викликало припинення процесів лесонакопичення. Голоцен також співпадає з різким посиленням впливу людини на природні системи.

Вивчення фауни ссавців з алювіальних пісків середньої течії Дніпра має досить давню історію. Перші відомості про кістки викопних тварин з алювію Дніпра та наукова інтерпретація зібраного палеостеологічного матеріалу наводяться у працях О.С. Роговича та П.Я. Армашевського [Рогович, 1875, с. 228; Армашевський, Феофилактов, 1877, с. 133]. Пізніше палеонтологічні дослідження у цьому регіоні були продовжені І.Г. Підоплічком [Підоплічко, 1938; Підоплічко, 1956; 1974], О.П. Корнеєвим [Корнеєв, 1953], Г.Й. Шпетом [Шпет, 1949], В.О. Топачевським, В.І. Свистуном [Свистун, 1966] та іншими. Унаслідок цих досліджень було уточнено геологію Середнього Подніпров'я, охарактеризовано видовий склад та особливості існування плейстоценового тафономічного комплексу на цих теренах, а також зроблено прогноз подальших палеозоологічних робіт у досліджуваному регіоні.

У 1963—1964 рр. у Каневі під час розробки котловану Канівської ГЕС була відкрита потужна товща алювіальних відкладів Дніпра, яка налягає тут безпосередньо на піски канівського яруса. Під час земляних робіт у цій товщі пісків, датованих плейстоценовим віком і в базальному шарі алювію на чорно-зелених валунних суглинках озерно-лагунного походження було виявлено значну кількість кісток викопних тварин [Підоплічко, 1956; Свистун, Ломаєв, 1967]. Частина знайденого палеостеологічного матеріалу була передана в Музей природи Канівського природного заповідника (далі — КПЗ).

У 2010 р. нами було розпочате опрацювання цих решток з використанням методів палеофауністичного аналізу. Вимірювання кісток здійснювалося за допомогою рулетки і штангенциркуля з точністю до 0,1 мм. Під час опрацювання палеонтологічної колекції музею були використані спеціалізовані методики для опрацювання окремих груп хребетних тварин [Корнієць, 1956; 1959], а також спеціальна наукова література, присвячена вивченню наявного остеологічного матеріалу [Бибикова, 1950; Громова, 1965; Корнієць, 1959; Підоплічко, Свистун, 1963].

Остеологічні рештки з тафоценозу руслового алювію Дніпра перебувають на різних стадіях фосилізації, які відповідають хронологічній послідовності накопичення матеріалу. Екологічна змішаність решток в алювіальному тафоценозі значно ускладнює фауністичний аналіз, який є основним інструментом реконструкції природних умов пізнього неоплейстоцену.

На межі неоплейстоцену і голоцену відбулася глибока перебудова екосистем, яка торкнулася всіх трофічних ланок. Висока продуктивність і мозаїчність фітоценозів неоплейстоцену, яка робила можливим існування тварин палеолітичного комплексу фауни, була зумовлена середовищеутворюючою діяльністю крупних фітофагів (зокрема, мамонтів) [Попова, 2002]. Випас цих тварин створював і підтримував відкриті сукцесійні ділянки — мозаїчні лісо-луго-степи. Розріджені крупними трав'яними лісами інтергляціальних кліматичних епох не пригнічували степових тварин, і експансії лісів не мали такого згубного характеру для тундростепової фауни, як у голоцені. Стійке падіння щільності популяцій гігантських фітофагів, а тим більше вимирання ключових видів, мало призвести до зміни умов конкуренції рослин і появи нових, більш одноманітних і менш продуктивних фітоценозів. Це і відбулося на території Європи наприкінці пізнього неоплейстоцену і мало наслідком докорінну зміну всього складу біоти [Громова, 1965].

На основі досліджень попередніх років був складений список видів хребетних тварин, рештки яких були знайдені в околицях Канева [Свистун, 1966]. Цей список включає 38 видів ссавців (3 — Insectivora, 2 — Lagomorpha, 13 — Rodentia, 10 — Carnivora, 1 — Proboscidea, 3 — Perissodactyla, 7 — Artiodactyla).

Більшість знайдених кісток представлені фрагментами різної величини, зі значними дефектами у вигляді тріщин, потертостей та ерозії зовнішнього шару. Кісткова тканина деяких із них шарувата, частково демінералізована. Забарвлення остеологічного матеріалу варіює від світло-бурого до майже чорного. Виявлені кістки мають ознаки мінералізації та чіткі сліди патинізації. Цікавими в контексті інтерпретації є постмортальні зміни окремих кісток, наявних у фондах Музею природи. Зокрема, частина з них мають сліди погризів полівок, чіткі місця спилів і ретуші, а також ледь помітні невеликі плями вохри.

У складі фондів колекцій Музею природи КПЗ нами ідентифіковані рештки таких видів ссавців:

Lepus europaeus L., 1758 — фрагменти кісток черепа, кістки кінцівок;

Castor fiber L., 1758 — ізольований зуб P₄;

Ursus cf. arctos L., 1758 — ізольований стертий зуб M₂;

Gulo gulo L., 1758 — фрагмент правої половини нижньої щелепи з P³-P⁴;

- Canis* sp. — ізольований зуб;
Mammuthus primigenius Blum., 1799 — численні рештки практично всіх відділів скелета різного ступеню збереженості (нижні щелепи, цілі та фрагментовані бивні, ізольовані моляри, кістки поясів і вільних передніх та задніх кінцівок, хребці, ребра, кістки тазу);
Equus sp. — окремі ізольовані зуби;
Coelodonta antiquitatis Blum., 1799 — численні уламки і цілі кістки кінцівок, окремі хребці, ребра, ізольовані зуби, фрагменти черепів;
Sus scrofa L., 1758 — окремі зуби з фрагментами щелепних кісток;
Megaloceros giganteus Blum., 1799 — череп з відламаним правим рогом без нижньої щелепи, численні уламки рогів різної величини, тазові кістки;
Cervus elaphus L., 1758 — ізольовані роги зі збереженими роговими розетками, кістки кінцівок;
Capreolus capreolus L., 1758 — правий ріг з роговою розеткою та фрагментом лобної кістки;
Rangifer tarandus L., 1758 — фрагменти рогів, кістки тазу, кінцівок;
Alces alces L., 1758 — ізольовані рогові стрижні, окремі зуби;
Bison priscus Voij., 1827 — фрагменти черепів зі збереженими роговими стрижнями, уламки нижніх щелеп, ізольовані зуби, хребці, кістки кінцівок.
Mammalia indeterminata — велика кількість невеликих фрагментів трубчастих кісток, уламків епіфізів та хребців, які, найімовірніше, належали представникам цього ж фауністичного комплексу.
Окрім зазначених решток, у фондах Музею природи перебуває велика кількість кісток представників інших класів хребетних тварин, зокрема птахів (*Anas* sp., *Anser platyrhynchos* L., *Anser anser* L.), плазунів (черепахи родини Testudinidae) ймовірно міоценового або пліоценового віку та кісткових риб (родини Acipenseridae, Cyprinidae, Esocidae), які потребують додаткового вивчення.
У світлі наведених даних, особливо у зв'язку з виявленою змішаністю викопних решток неогенової та антропогенової фаун ми вважаємо доцільними пошуки нових місцезнаходжень хребетних тварин, датованих цим віком, вище по течії Дніпра. Важливим також є дослідження знайденого палеоостеологічного матеріалу на предмет виявлення ретуші, спилів та інших ознак використання кісток палеолітичною людиною в якості матеріалу для виробництва знарядь праці.
Таким чином, можна стверджувати, що фондова колекція та палеонтологічна експозиція Музею природи КПЗ мають значну наукову та пізнавальну цінність і заслуговують подальшого ґрунтовного вивчення та комплексного опрацювання.
- Армашевский П.Я., Теофилактов К.М. О следах свайных построек на Днепре // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. — 1877. — Т. V (1), вып. 1.
Бибикова В.И. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра // Бюлл. МОИП, отд. биологии. — 1950. — Т. LX (5). — С. 35—43.
Бондар М.М. Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської Влади // Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. — К., 1962. — С. 3—15.
Бондарчук В.Г. Гляциодислокації Середнього Придніпров'я // Четвертичний період. — К., 1961. — Вып. 13—15.
Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1963. — № 40.
Гладких М.И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам палеолита // Vita Antiqua. — 1999. — № 1. — С. 29—33.
Гладких М.И. Поздний палеолит Лесостепного Придніпров'я: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Л., 1973. — 24 с.
Гладких М.И. Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины): Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — Л., 1991. — 48 с.; 1 карта.
Громова В. Краткий обзор четвертичных млекопитающих Европы (опыт сопоставления). — М.: Наука, 1965. — 144 с.
Корнеев О.П. Викопа фауна алювіальних пісків Середнього Дніпра (ссавці) // Наук. записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка. — 1953. — Т. XIII, вип. III. — С. 5—48.
Корнієць Н.Л. До питання про причини вимирання мамонта на Україні // Доп. АН УРСР. — 1959. — № 10. — С. 1152—1155.
Корнієць Н.Л. Дослідження індивідуального віку мамонтів // Доп. АН УРСР. — 1959. — № 7. — С. 780—784.
Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. — М.: Наука, 1982. — 104 с.
Мащенко Е.Н. Скелет и зубная система в индивидуальном развитии Mammuthus primigenius (Blum., 1799) (Proboscidea, Elephantidae) и некоторые черты биологии мамонта: Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. — М., 1998. — 24 с.
Нужный Д.Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епігравецьких комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — 2002. — С. 57—81.
Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. — К.: Вид-во КДУ, 1971. — 96 с.
Підоплічко І.Г. Межирічские жилища из костей мамонта. — К.: Наук. думка, 1976. — 240 с.
Підоплічко І.Г. Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС // Природная обстановка и фауны прошлого. — 1974. — Вып. 8. — С. 29—34.
Писларий И.А., Степанчук В.Н., Демартино А.В. Каневское местонахождение: новый памятник восточно-европейского микоча на Среднем Днепре // АА. — 1999. — № 8. — С. 129—140.
Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — Вып. 1. — 157 с.
Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вып. 2. — 235 с.

Підоплічко І.Г., Свистун В.І. Про поширення велетенських оленів (*Megaloceros*) на території України // Доп. АН УРСР. — 1963. — № 2. — С. 264—268.

Післарій І.О. Палелітичні знахідки на Канівщині // АДУ 1969 р. — 1972.

Попова Л.В. Мікротеріофауна сучасного руслового алювію Дніпра: Автореф. дис. ... канд. геол. наук. — К., 2002. — 22 с.

Резниченко В.В. В горах и кручах района Каневских дислокаций (Геол. путеводитель). — К., 1926. — 75 с.

Рижов С.М. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // Кам'яна доба України. — 2003. — С. 35—44.

Рогович А. Заметки о местонахождениях костей ископаемых млекопитающих животных в юго-западной России // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей. — 1876. — Т. IV.

Рогович А. Об экскурсии, произведенной в 1875 г. по предложению Киевского общества естествоиспытателей // Зап. Киев. об-ва естествоиспытателей — 1876. — Т. IV (1), вып. 3.

Свистун В.И., Ломаев А.А. О геологическом возрасте ископаемых костей млекопитающих из района Каневской ГЭС // Вестн. зоологии. — 1967. — С. 77—80.

Свистун В.І. Місцезнаходження антропогенових хребетних в районі будівництва Канівської ГЕС // Доп. АН УРСР. — 1966. — № 2. — С. 253—256.

Шидловський П.С., Кобець В.Д. Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї // АДУ 2004—2005 рр. — 2006. — Вип. 8. — С. 385—388.

Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 39—64.

Шпет Г.И. Ископаемые остатки рыб Среднего Днепра // Труды НИИ прудового и озерно-речного рыбного хозяйства. — 1949. — № 6. — С. 491—496.

*S. H. Ryzhov, O. M. Kovalchuk,
O. D. Polishko*

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ
ИЗУЧЕНИЯ ИСКОПАЕМЫХ
ОСТАНКОВ ПОЗВОНОЧНЫХ
ЖИВОТНЫХ ИЗ КОТЛОВАНА
КАНЕВСКОЙ ГЭС ИЗ ФОНДОВОЙ
КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ПРИРОДЫ
КАНЕВСКОГО ПРИРОДНОГО**

В статье рассматриваются палеонтологические материалы из фондов Музея Природы Каневского природного заповедника Киевского национального университета имени Тараса Шевченка.

*S. Ryzhov, O. Kovalchuk,
O. Polishko*

**PRELIMINARY RESULTS
OF THE STUDY FOSSILS
OF VERTEBRATE ANIMALS
FROM THE TRENCH OF KANEV
HYDROELECTRIC STATION
IN THE STOCK COLLECTION
OF THE MUSEUM OF NATURE KANEV
NATURAL RESERVE**

The paper conducted preliminary studies paleontology pleistocene material from the Museum of Nature Kaney Reserve Kyiv National Taras Shevchenko University.